

AZENTUARI BURUZKO PROPOSAMEN BAT *TXILLARDEGI*

0. Gauza bat da hizkuntzen deskribapen zientifikoa, eta beste gauza bat hizkuntzen normalizazioa. Lehenengoak ñabardura eta desberdintasuna ditu helburu, eta dialektoak, soziolektoak, are idiolektoak ere aztergai mugagabe. Bigarrenak, berriz, hizkera standarizatu edo "batu" bakarraren arauzkotzea.

Artikulu honetan begarren lerrotik ari gara. Baina honek ez du adierazten euskararen ikerlanak amaitu behar direnik, edo-ta amaitutzat eman daitezkeenik. Bi plano dira, eta batak ez du bestea ukatzen.

Gure herriak, eta euskararen berreskurapenean eta irakaskuntzan ari direnek bereziki, Euskara Batuaarentzako erregelak eta bideak behar dituzte. Premia gorrian behar, bestalde. Eta erdaraz bizi direnek, jakina, batere senditzen ez ulertzen ez duten "presakeria".

Besteak beste, A.E.K.k ere presa hori du: ikasleei bide bat proposatu behar die. Bide hori zehaztu behar luketen instituzioak mutu baitaude, eta egindako saio batzuk potto egin baitute (behin eta berriz: gogoan har, adibidez, iazko Maiatzean Durangon ospatu ziren elkarketak), neure buruaz beste inor ez ezer konprometitu gabe, hona hemen A.E.K.ko lankideen eskabideari eman diezaiokean erantzuna.

1. Azentu-ereduaren oinarria.

Behin bederen, alderdi beretik bultzatzen gaituzte Hizkuntzalaritzak eta Soziolinguistikak: arrazoi askorengatik batera (ikus "Euskal Azentuz" nire Doktorego-Tesia, Elkar 1984) "Mendebaldeko azentu-mota" hartu behar da ardatzat Euskara Baturari buruz.

Azentua, beraz, gaztelaniaz baino leunagoa izango da ("el vascuence no tiene acento" delakoa horretan funtsatzen da: gaztelaniaren arauera euskarak ez baitu azentu-gorabeherarik), bai intentsitatez eta bai maiztasunez.

Ez dakit Didaktikaren mailan hau nola irakats daiketeen, baina, nolabait esateko, berdin ahoskatzen ikasi behar da (ez guztiz berdin, jakina, baina lasai: azentua markatuegi egiteko joera dugu erdal interferentziaz). Arrantzaleak eta baserritarrak beren artean ari direnean (bai Hazparnen eta bai Arrigorriagan, baina ez Ultzaman edo Larráñen, bi hauetan "Ekialdeko azentua" dutelako) guztiz berdinki eta doinu-kurbarik gabe ari balira bezala mintzo dira. Horixe izan behar luke ikasleen helburua. Berdinkiago mintzatu behar da, azentudun silabetan ere maiztasuna eta intentsitatea gutxiago altxatuz.

1.1. Azentua azentu-unitateari datxekio ("hitza"ri lehenengo hurbilketa), eta entonazioa, berriz, esaldi osoari. Euskal azentua leuna izanik, aldakuntza handiak sortzen ditu goranzko entona-

zioak, adibidez, berezko azentuan: oxitono anormalak sortzen dira, adibidez, galdekaririk gabeko galderetan: "euskaráz?" (entonazio normalean éuskaraz espero daitekeelarik).

Hemen emango diren azentuketak, hitz batez, entonazio normalean gertatzen dira: baiezpenetan, hitz batez, eta esaldi hori galdegaia denean. ("Anti-kadentziak", jakina denez, goranzko entonazioak sortzen ditu. Ikus Altube, "El Acento Vasco").

Hemen proposatzen den azentuketa, hitz batez, entonazio normaletarano gertatzen da: baiespen normalean, beraz.

2. Azentu-unitatea

Azentua non dagoen jakin ahal izateko, zein azentu-unitatetan gauden erabaki behar da aurrenik.

Hots, azentu-unitate hori elementu hauek osatzen dute gehienik:

[proklitikoak + ardatza + enklitikoak]

2.1. Euskal proklitikoak

Hiru dira, baina oso inportanteak, eta hirurok datxezkio aditzari: ba-, ez- eta bait-. Beste partikula batzu izan badaitezke ere, utz dezagun hori oraingoz bere horretan: hiru proklitiko.

2.1.1. Badirudi, gaur arte bederen, edozein silababakar ardatzaren ezkerretan gertatuz gero, azentugabe bihurtu izan dela. Bai eta ez adberbioak berak dira frogarik garbiena: berez azentudunak izanik ere, adizkiaren ezkerretan proklitiko bihurtzen dira. Baina ez dira bakarrak: posizio kontua da. (+1) silaban edozer gertatuz gero, bere azentua galtzen du:

bái, baina badákigù

éz, baina eztákitè

bóst, baina bostórduatàn

hór, baina hordáukazt

Nolanahi ere, eta hau zinez sinetsi arte jai dauka euskal fonologiak, ba- (=sí) eta ez- (=no) adberbioek, aditzaren ezkerretan doazenean, guztiz erdararen kontra, ez dute sekula azentua biltzen:

badákizù	eztákizù
badákartè	eztákartè
badáramazù	eztáramazù
badírudl	eztírudl

2.1.2. Ondorio garrantzitsu bat: ez- eta bait- proklitiko izanik, ondoko sandhiak mamitzen dira, eta adizkiaren ozenak gortu egiten dira. Hau ere ziur:

eztákigù	baitákigù
eztákite	baitákite
eztá etórrl	etórrl baitá
eztíra jòangò	jòango baitirà...

Gauza bera gertatzen da gainerako sandhieie buruz:

etzékièn	baitzékièn
náiz etórrikò	etórriko banáiz
elúke sáldukò	sáldukò bailukè
eháiz ibíli	ibíli baiháiz

Aldakuntzak hauek izanik:

ez+n=en-	bait+n=bain-
ez+h=eh-	bait+h=baih-
ez+d=ezt-	bait+d=bait-
ez+g=ezk-	bait+g=baik-
ez+z=etz-	bait+z=baitz-
ez+l=el-	bait+l=bail-
ez+b=ezp-	

2.2. Euskal enklitikoak.

Izenari dagokionez:

- a) deklinabide-atzizkiak
- b) -bat (zenbakari balioa ez duenean)

Aditzari dagokionez:

-la, -lako, -(e)nean, etab.

Hortaz:

mendi+tik	mendi+rik
mendi+etara	mendi+ak
mendi+tako	mendi+bat

azentu-unitateak dira, eta azentuketa normala ezarri beharko zaie.

Era berean, ondoko hauek ere azentu-unitateak dira:

badakit	baitziguten
badakidala	ezpaitakigu
eztakitelako	badakigulakoan

eta hemen proposatzen den azentuketa mendebal-tarraren arauera:

badákít	baitzígutèn
badákidalà	ezpáitakigù
eztákitèlakò	badákigùlakoàn

2.3. Azentu-eredua.

- a) ardatza den hitza **markatua** ez bada
- b) entonazioa normala (baiespenezkoa, eta ez goranzkoa) bada
- c) izena den ardatza pluralean ez bada

azentubidea hau da: [+2, -1]

- azentu nagusia, ezkerretatik hasi eta bigarrenean

- azentu bigarrenkaria, eskuin aldeko azkeneko silaban.

Eman ditzagun adibide batzu:

mendi	[mendí]
mendiraino	[mendírainò]
mendirik	[mendírik] (arg.erd. le- -dió-pàn)
menditako	[mendítakò]
badakit	[badákít]
ez daki	[eztákí]
bait dakigu	[baitákigt]
ez bait dakizu	[ezpáitakizù]
ez daramatelako	[eztáramàtelakò]
ez bait dira	[ezpáitirà]
etxe batetik	[etxébatetik]
etxe bat	[etxébàt]
adiskide batekin	[adiskidèbatekìn]

Eskuin aldeko azken oinak, beraz, bi edo hiru silaba izan ditzake.

Paroxitonia, gaztelaniazko normala hain zuzen (cása, pádre, desde+la+cása, de+cása, léche, con+la+léche, vámos, camino, etab.), euskaraz (Mendebaldeko eremuan, eta Batuaarentzako onartzen den horretantxe, beraz) ez dago, eta baztertu beharra dago. Ez dakigu, etxebatétik, ez baidira, etab. euskal fonetikaren kontrako kalko hutsak dira.

Salamánca euskaraz Salámankà bihurtzen da, eta "póco miédo" euskaraz pokómiedò ahoskatzen da, ezaguna denez. Alderantziz, Abádiñò Abadiáno esaten da erdaraz, Txillárdegì, Chillardégui erdaraz, eta, alderantziz, chocoláte, txokól(a)tià esaten da Bortzirietan.

Kontradizioa nabarmen dago:

gazt. [-2], eusk. [+2, -1]

euskarazko ahoskera, berriro ere, gaztelaniaz-

koa baino leunagoa delarik.

Eguneroko esaldietan agertzen da nabarmen interferentzia hau, Sebero Altubek orain dela 50 urte azpimarratzen zuenetz:

<u>Erd.</u>	<u>Eusk.</u>
géro árte	geró artè
bérdin	berdín
eskárrik ásko	eskárrìk askò
biarárte	biárrartè (/rr/z, eta ez /r/z)
nóla záude?	nolá zaudé?

2.3.1 Hitz solteetan ere (leku-izenetan ez-
ezik, adberbioetan ere eman dezagun) lege be-
ra da:

<u>Erd.</u>	<u>Eusk.</u>
híru	hirú
zázpi	zazpí
zórtzi	zortzì
bederátzi	bedératzì
hámar	hamár
hamazázpi	hamázazpì
ásko	askó
gútxi	gutxí
hémen	hemén
égin	egin

eta gauza bera leku-izenetan:

Apatamonastério	Apátamonàsteriyò
Zumalakarrégui	Zumálakàrregì
Abalcisquéta	Abáltzizketà
Jaurriéta	Eg(i)áurr(e)tà
Galarréta	Gal(l)árr(e)tà
Ginchurizquéta	Gaintxúrizketà

Baita Ekialdeko euskalkietan ere, (-2) horren aldeko aldakuntza, interferentziazkoa da, eta berria da gainera.

2.3.2 Aditzetik aterarik ere deklinatu egiten diren aditz izenak eta adjektiboak lege bera setitzen dute:

<u>Eusk.</u>	<u>Erd.</u>
ikúsi	ikúsi
ikúsià	ikusia
ikúsià	ikusià
ikúsirik	ikusirik
ikúsikò	ikusiko
ikúsiàkoàn...	ikusitakóan ...

Hori dela-ta:

ikúsikò+dugù esaten da, eta ez ikusiko dugu.

Bide beretik azentuztatzen da aditz-izena:

ikústè, ikústeà, ikústeàz, ikústekò, ikústerik.

...

Huetan ere, jakina, besteetan bezala, azentu-unitatearen ardatza markatua ez den ber.

3. Izenaren azentuketa

Hobeki esan: izena bezala deklinatu egiten den edozein unitateren azentubidea.

3.1. Silababakarrak

Singularra eta mugagabea, ardatza den hitza markatua ez den ber, normalak dira: (+2, -1).

Plurala, ergatibotik lekutasunezko kasoetaraino, irregularra da, eta, analogiaz, eta zubereraz gutxienez ongi gorde den ñabardura (ikus Tesia) gainerako euskalkietan galdurik bide dagoelako, plural osoa proposa daiteke markatu gisa: (+1).

Hiru numeroak, horretara, azentuaz ere berezko dira.

Adibidez: hitz.

Deklinabide hau genuke:

hítz	hitzá	hítzak
hitzék	hitzák	hítzek
hitzí	hitzárl	hítzei
hitzén	hitzárèn	hítzen
hitzéz	hitzáz	hítzez
hitzétàn	hitzéàn	hítzetan
hitzétakò	hitzékò	hítzetako
hitzétarà	hitzérà	hítzetara
hitzétatík	hitzétík	hítzetatik

Eta, beraz, desberdindu egiten dira zalantzazko kasoak:

zuré hitzák eztú balíð/ zuré hitzek errúz balfodutè
zuré hitzák eztú balíð/ zuré hitzak itsúsiàk dira
zèin hitzétàn agéridà horí? / zuré hitzetan ikúsi-
nuèn horí
hitzéz adierazl/ zuré hitzez esándùt

Egia esan, eta funtsera joanez gero, nominati-
boa eta lekutasunezko kasoak normalak dira. Plural
analogikoa onartzea, dena dela, arrazoin soziolin-
guistikoenatik batez ere, bide "merkeagoa" izan
daiteke. (Erakusleetan eta NOR - NORI - NORK
adizkietan ere, horrelako erdibidea hautatu du
Euskaltzaindiak Euskara Batuari buruz).

3.1.1. Silababakar markatuak.

Badira elementu markatuak: (+1), alegia. Gero
emango dugu zerrenda bat. Hauetan, pluralean ba-
rrena ez-ezik, singularrean eta mugagabeen barrena
ere, (+1) izango dugu. Adb.: déi.

déi	déia	déiak
déik	déiak	déiek
déiri	déiari	déiei

Azentua, beraz, ez da inoiz mogituko.

Horixe da, besteak beste, dén (=guzi) elemen-
duaren kasoak:

dén	déna	dénak
dének	dénak	dének
déni	dénari	dénei....

(mugagabea, kaso honetan, erabiltzen ez delarik)

Markatu hauetan, partikulazki, singularra eta plurala ez dira azentuaz bereziten.

3.2. Silababikoak.

Gauza bera. plurala (analogikoa) batetik, mugagabea eta singularra bestetik. Eredutik at, jakina, plurala. (Funtsean, berriro ere, ergatibotik inesiboraino bakarrik. Ikus "Euskal Azentua" Tesia)

Hona hemen, adibidez, baso elemenduaren deklinabidea:

basó	basóà	básoak
basók	basóàk	básoek
basórì	basóarì	básoei
basóz	basóàz	básoez
basótàn	basóàn	básoetan
basótarà	basórà	básoetara
basótakò	basókò	básoetako
basótatìk	basótìk	básoetatik
basórìk		

Segmentuen arteko desberdintasunaz gain, azentu-desberdintasuna ere badago bikoterik gehiengotan:

zenbáit basótàn/ Éuskal Hèrrikò básoetan
basóàk míla hektára ditú/ básoak erré+zirèn

3.2.1. Bisilabiko markatuetan, aldiz, (+1, -1) izango dugu, eta plurala ez da azentuaz bereziko.

Adibidez: básó (+M, edatekoa).

Bikote hauetan, ordea, azentuaz jakin daiteke zertaz ari garen:

zenbáit basótàn = zenbáit básotàn
 (ohian) (godalet)
 zenbáit basótatlk egin+zutèn ihés, baina:
 zenbáit básotatlk isúri+zèn

3.3. Hiru silabatakoak, eta gehiagotakoak

Hauetan plurala ez da desbideratzen, eta (+2. -1) azentubidea orokorra da:

itúrri	itúrrià	itúrriak
itúrrik	itúrriàk	itúrriek
itúrriri	itúrririà	itúrriei
itúrrirèn	itúrririàn	itúrrien
itúrritàn	itúrritiàn	itúrrietan
itúrritakò	itúrritikiò	itúrrietako
itúrritarà	itúrritirià	itúrrietara
itúrritatlk	itúrrititlk	itúrrietatik
itúrririk		

3.3.1. Hitz markatuak badaude, eta hauetan (+1, -1) da azentubidea:

bázkarì, bázkarià, bázkariàk, bázkarìarèn, bázkaritàn...

3.4. Aditz izenkiak

Biga dira garrantzitsuenak:

- adjetiboa, ikusi, harrapatu, ...
- izena, ikuste, harrapatze, ...

Sustraiak silababakarra baldin bada, bi izenkiok (+1) markatuak dira:

hár/ hártù, hárturik, hártukò, hártutàkoàn ...
 hártzè, hártzekò, hártzetik, hártzearèn, hártzeràkoàn ...

Bide beretik, (M + 1) :

hélidu	hélitze
bíldu	bíltze
hási	háste
hézi	hézte

Sustraiak, aldiz, 2, 3, edo silaba gehiago badiu, ondoriozko izenkiak markatu-gabeak dira, eta eskema (+2, -1) da:

ikús	harrápa
ikúsl	harrápatù
ikúsikò	harrápatukò
ikúsità	harrápaturìk
ikúsirìk	harrápatùz ...
ikústeràkoan	...

4. Aditz konjugatuak

4.1 Sintetikoek buruz, lege nagusia erabil daiteke: (+2, -1).

badákìt, badákìtè, badákìtelà, badákìtèlakò, badákìtèlakoàn ...

Azentua ez da aldagaitza:

ezpáitakìt, ezpáitakìtè, ezpáitakìzue ...
 eztákìt, eztákìtè, eztákìzue ...

4.2. Laguntzaileak klitiko gisa azentuztatuko dira:

etórrì+dà, etórrìko+dà, etórrì+dirà, etórrìkò+dirà

Paraxitoniak erdal kutsu nabarmena du:

etorriko dira, etorriko zaréte, ikusiko dúte...

4.3 Ahalkerak ikerketa bereziak merezi badiu ere, badirudi lege nagusiaren arauera azentuzta daitekeela:

ekár dezàketè, erós ditzakèt, ibil daitezke ...

5. Edutezkoak eta erakusleak

5.1. Edutezkoak

Sail normala hau litzateke:

niré	guré
hiré	zuré
harén	zúen
háien	

Hitz batez: azkeneko biak pluralaren arauera azentuztatzen dira, beste bostak mugagabe (multzokari) gisa egiten direlarik.

Lehenengo bostak, dena dela, ez dira markatuak:

zuréak askó balio+dù / zúreak gáldu+dirà
zuréà erósi+dugù / zúenà erósi+dugù
guré itúrrià / háien itúrrià

5.2. Erakusleak

Alde askotatik pentsa daiteke izenordeek eta adjetiboek azentuketa desberdina izan dutela euskaraz. Nabarmen ageri da hori bai zenbait bizkaiera motatan, bai Hego-nafarreraz.

Badirudi singularra eta plurala desberdinki azentuztatzen diren eredia onar daitekeela, berriro ere bizkaierari eta zubererari jarraituz:

honék esán+dù / háuek gáldu+dirà
horri kéndu+diotè / hórrei kéndu+dletè
horrétàn sártu+ginèn / hórietan izkútatù+garà
gizón hori eráman+dutè

6. Hitz markatuak

(+1) diren elementu guztiak dira hiru motatakoak:

- 1/ erderatikako maileguak, berriak batez ere (alegia, azentu moldean egokitu ez direnak)
- 2/ silaba-laburketa bat hitz haseran jasan duten hitzak
- 3/ lehenengo silaban diptongo beheranzkoa duten hitzak.

Adibidez:

- 1/ **báso**, **mándo**, **árte**, **úle**, **txistu** ... (vide: vaso, mando, arte, hule, chistu)
- 2/ **bázkari**, **náspilla** (G), **lénengo** (G) ... (ik. barazkari, nahaspila, lehenengo)
- 3/ **éuskara**, **óilasko**, **áingeru**, **áizkora** ...

Lehenengo bi jatorriak orokorrak badira ere, diptongoarena, gaurko euskaraz bederen, ez dago garbi: **haizea**, eman dezagun, ez bide da Mendebaldean **áizià** ahoskatzen, **aizià** baizik, eta hau diptongoaren eraginaren kontra, beraz.

Badirudi, hitz batez, hitz markatuen zerrenda hori bananbanan osatu behar dela (ikerketaz, jakina), eta, ene ustez, hitz markatuok azentu diakritikoz idatzi behar liratekeela. Horrela, **artea** irakurriz gero, **artéà** ahoskatuko dugu (edo-ta, **artià** agian), eta arbola izango dugu gogoan. **Ártea** irakurriz gero, berriz, **árteà** ahoskatuko dugu (edo-ta **ártià**, agian), eta edergintza izango dugu gogoan.

6.1. Silababakar markatuak

Oraingoz hauek proposatuko nituzke:

gái	gáu	háitz	háuts	háur
gáin	góiz	láu	séi	gáur

dén (= guzti) **zén** (id., baina iraganean)

txár (= txahar, txaar ere zenbait lekutan)

Beraz hau izango dugu:

góizekò hámarrak dirà
gáuekò ordú+bietàn iritsi+ginèn
háutsa harrótzen arl+zarà
ardó hori txárta dà

6.2. Silababiko markatuak

1-áurre (eta átze)	áuzo	éuri	fráide	gáuzá
jáio	káiku	léiho	máila	máistra máisu
náusi	néurri	óilar	óilo	sáindu

2-jábe zénbat

3-ántzar	árte	báke	bérba	búlda	géla
górputz	hánka	hórma	jénde	jóku	kále
kánpo	káre	kímu	kóntu	kórta	lángá
lége	léku	lóra	múrru	órtu	págo
párte	prést	pútzu	sóka	triku	zéro
txístu					

4-bákar	bárre	bátzu	bátzar	béste	bízi
diru	élkar	gálde	giro	góna	kézka
kóska	léka	lótza	málda	máiko	móko
néska	órdu	órratz	pílo	púska	séme
tálde	tóki	úme			

Beraz:

gáur eztágò bátzarrík
gizón hori sáindua da
hurbildu zèn lángarà
pútzurainò arrástatù+zutèn
jénde askó biltzen zèn hará igándèrò
bésterík náhi ahál duzú? (goranzko entonazioak
indartu egiten du azken morfemaren oxitonia : duzú)
béstetàn erè izána nàiz Ikástegetiàn (=teietàn)
hamábl órduz lanégin+nuèn
órratzaz zulátu+dít behátzà
alábà bákarrà, baina alábà zakárrà
háu ené sémia dà, hori ené zakúrta dà

6.3. Silaba gehiagotako markatuak

1-áingeru áizkora áitita éuskara érdara
gé(h)iago káiola óilasko

2-bázkari

3-árima árbola bézpera dénborá gánbara
hábia liburu mákina médiku ólio
prémia sékula

4-árrantza árreta áspaldi báserri bélarri
béstela bitarte égia gáldera hódia

Adibidez:

égia dà horí; baina horrá hór mendiarèn hegià
bázkarià atéra + zutèn
ní báserriàn bizi+nàiz
hobéki dakl éuskaràz érdaràz bainò
horí eztá sékulà gertátukò
béstelà elúke sékula bélarrià arrískatukò

Oharra:

Baiespenezko ba- partikulak azentua sekula har-
tzen ez duen bezalaxe, berriro ere erdaratik
urrunduz baldintzazko bá- partikulak euskaraz azen-
tua darama:

zuré lagúnà bádatòr, élkarrekin jáitsikò+garà
nire lehengusuak hori jakin ez badu, ez dut
sinetsiko
= nire leengusuak orí jakin ezpádu, eztút siné-
tsikò
(jakin markatua da, jágon eta jóan bezala)